

Łukasz Mróz

Nowe trendy w turystyce religijnej i pielgrzymowaniu Droga św. Jakuba w Polsce

New trends in religious tourism and in making pilgrimages along the Way of Saint James (the Camino de Santiago) in Poland

Abstract: The Way of Saint James as a pilgrimage and cultural route is a place where new trends related to making pilgrimages and religious tourism are observed. They are visible in the field of motivation, both religious and secular, but also in the forms of travelling (walking, cycling, horse riding, canoeing or skiing). At the same time, the formation of a new type of pilgrimage, which people who are completely uninterested in religious purposes take part in, can be observed. Such people are often referred to as *turigrinos*, or the pilgrim and tourist mutation characteristic of the Camino. At the same time, it is possible to distinguish a new type of pilgrims known as lay pilgrims.

Among the many initiatives on the Way of Saint James in Poland, religious and cultural events are of great interest. Most events of this type take place in July on the occasion of the feast of Saint James (July 25). However, there are new activities on Saint James's Route which are of tourist nature, e.g. in the form of awarding tourist badges, or those of sports importance. The article also presents a specific way of departing from the dominant religious meaning of the Camino de Santiago, and tourist modifications of individual elements of the route.

Keywords: religious tourism, pilgrimages, Way of St. James, Poland

1. Wstęp

Droga św. Jakuba jako szlak pielgrzymkowy i zarazem kulturowy jest miejscem, na którym obserwuje się nowe trendy związane z pielgrzymowaniem i uprawianiem turystyki religijnej. Widoczne są one w zakresie motywacji – religijnej

i świeckiej – ale także form podróżowania (pieszej, rowerowej, konnej, kajakowej czy narciarskiej).

Pielgrzymowanie Drogą św. Jakuba różni się zasadniczo od powszechnie znanej w Polsce struktury dużych, grupowych pielgrzymek. Podobnie jak na *Camino de Santiago* w Hiszpanii, tak i na polskich odcinkach Jakubowego Szlaku widoczne jest przede wszystkim pielgrzymowanie indywidualne lub w niewielkich grupach. Nawet przedsięwzięcia grupowych pielgrzymek, czy przejść Drogą św. Jakuba nie są na tyle zorganizowane, aby wędrować w kolumnie z nagłośnieniem, służbą porządkową i zabezpieczeniem. Co więcej, wędrując w grupie, pielgrzymka stanowi bardziej luźną strukturę, w której każdy ma możliwość wędrowki we własnym tempie, co niewątpliwie może dawać szansę do osobistej refleksji, zadumy, wyciszenia i własnego, wewnętrznego przeżywania „drogi”. Grupowe pielgrzymki są raczej rzadkością, choć w porównaniu z odcinkami hiszpańskimi, na których zorganizowane pielgrzymowanie jest słabo rozwinięte, inicjatyw tych w Polsce przybywa. Istotą idei podróżowania Drogą św. Jakuba jest jednak nastawienie na osobisty wymiar wędrowki, możliwość zostawienia codziennych obowiązków i oddania się w ciszy kontemplacji. Sprzyja temu zarazem sam przebieg szlaku poprowadzonego ścieżkami pośród łąk i lasów, z dala od ruchliwych dróg.

Indywidualne pielgrzymowanie jest przejawem zmian, jakie zachodzą w charakterze współczesnej religijności – zarówno w krajach Europy Zachodniej, jak i w Polsce – które motywowane jest w znacznej mierze dążeniami „duchowymi”, zarówno religijnymi, jak i pozareligijnymi – turystycznymi i kulturowymi (Michalska 2015: 398).

2. Pielgrzym czy turysta na *Camino de Santiago*

Wśród wielu osób, które podróżują Drogą św. Jakuba, trudno jest jednoznacznie odróżnić pielgrzymów od turystów. Często osoby, które udają się do Santiago de Compostela, mają problem w określeniu motywu swojej wędrowki. Powtarzane jest zarazem powiedzenie że „na *Camino* wyrusza się turystą, a wraca pielgrzymem”. Co więcej, powszechnie przyjęte jest podejście, że Droga św. Jakuba jest przeznaczona dla wszystkich osób bez względu na wyznanie, poglądy i narodowość, którzy chcą w drodze doświadczyć ciszy i przemiany wewnętrznej. Także wśród osób biorących udział w pracach nad wytyczaniem trasy i dalszą opieką nad Drogą św. Jakuba w Polsce znajdują się osoby innych

wyznań oraz niewierzący, zainteresowani typowo kulturowym aspektem szlaku (Mendyk 2008: 75).

Widoczne jest zarazem kształtowanie nowego typu pielgrzymki, w której biorą udział osoby zupełnie niezainteresowane celami religijnymi. Osoby takie często określa się mianem *turi-grinos*, czyli charakterystycznej dla *Camino* mutacji pielgrzymy i turysty, dla których motywacją jest spędzenie ciekawie wakacji, a sposób ich wędrówki nie różni się od formy podróży turystycznej (Jaworska 2015: 111). Co więcej, osoby, które poruszają się na *Camino de Santiago* bez względu na motyw, jakie im towarzyszą, są nazywani *peregrinos* – pielgrzymami. W Polsce osoby, które odbyły *Camino*, nazywani są potocznie *caminowiczami*, również bez rozróżnienia, czy była to dla nich pielgrzymka, czy też typowo turystyczna wyprawa. Tym samym można wyodrębnić nowy typ pielgrzymów określanych mianem *pielgrzymów świeckich* (Jackowski, Bilska-Wodecka, Soljan 2012: 47–48).

Pielgrzymka świecka (*secular pilgrimage*) to etap przejściowy pomiędzy typowo religijnymi formami migracji a czysto świeckimi. Za początek tej formy uznaje się podróże Amerykanów i Europejczyków do miejsc takich jak wodospad Niagara czy Park Yellowstone w Stanach Zjednoczonych, które ze względu na swe naturalne piękno zostały uznane za przejawy nadprzyrodzone. *Pielgrzymka świecka* uznawana jest za rodzaj pielgrzymowania, ponieważ dotyczy ona osobistego zaangażowania w podróż do miejsca, które ma znaczenie duchowe dla pielgrzymów. Cele takich pielgrzymek są tak różne, jak indywidualne motywacje pielgrzymy i są trudne do sklasyfikowania, gdyż stanowią przeżycia wewnętrzne. Zewnętrzna sfera pielgrzymki świeckiej może stwarzać wrażenie typowej wycieczki turystycznej, jednak tylko osoba podróżująca wie, kiedy doświadczenie przechodzi ze sfery świeckiej do religijnej (*Secular pilgrimage* 2002: 582–584).

Według A. Jackowskiego w wielu krajach w centrach pielgrzymkowych zaniżają migracje z motywów religijnych, a podróżni kierują się wyłącznie motywami poznawczymi (Jackowski 1991: 28). Tego typu podróże mogą obejmować „wizyty osób niewierzących przybywających do miejsc kultu z ciekawości, zainteresowania historią lub architekturą, a także wizyty wyznawców jednej religii w świętych miejscach innej religii (np. wizyty katolików w meczecie lub synagodze)” (Kaczmarek, Stasiak, Włodarczyk 2002: 21).

Doskonale widoczny jest tego typu „mix religijny i kulturowy” zwłaszcza wśród *caminowiczów* z Korei Południowej i Japonii, których w ostatnich latach na *Camino* jest coraz więcej. Co ciekawe, według badań ankietowych

przeprowadzonych wśród Koreańczyków w 2011 r. przez A. Buyn Jeong motywacją wyruszenia na *Camino de Santiago* dla dużej grupy osób było poszukiwanie wiary w Boga (44%) oraz refleksji nad własnym życiem (31%)¹.

Specyficzny sposób odchodzenia od dominującego znaczenia religijnego *Camino de Santiago* i turystycznych modyfikacji poszczególnych elementów szlaku przedstawili M. Murray i B. Graham (tab. 1).

Dla wielu osób wędrujących szlakiem z motywów typowo turystycznych – znaki, symbole i wydarzenia religijne, które od wieków stanowiły dla pątników *sacrum*, stają się typowymi atrakcjami i *eventami* turystycznymi, a symbole pielgrzymie popularnymi gadżetami i logo produktu turystycznego.

Pomimo widocznej sekularyzacji motywów podróżowania na *Camino de Santiago* oraz na odcinkach Drogi św. Jakuba w Polsce należy zwrócić uwagę, iż Polacy stanowią bardzo dużą grupę osób, które podróżują szlakiem wyłącznie z motywów religijnych. Współcześnie Jakubowy Szlak może stanowić okazję do stosowania form nowej ewangelizacji i szansę na oddziaływanie na turystów na płaszczyźnie duchowej. Warto przy tym dodać, iż pomimo wyżej opisanych tendencji duszpasterze i sami pielgrzymi mocno podkreślają religijny wymiar podróży do grobu św. Jakuba Starszego Apostoła.

Według ks. prof. Piotra Roszaka Drogi św. Jakuba nie można przyrównać do innych szlaków tematycznych i ścieżek edukacyjnych, a samo „pielgrzymowanie do Santiago de Compostela to nie nordic walking” (www 1). Pomimo iż mamy do czynienia z „odsakralizowanym *sacrum* tej duchowej arterii chrześcijańskiej, pielgrzymi z każdym kilometrem Camino mogą wyczuć ‘puls wiary’, poprzez skrzyżowanie się tam wielu dróg zewnętrznych i wewnętrznych, materialnych i duchowych” (Roszak 2013: 124–125).

¹ 2004 r. w Santiago de Compostela zarejestrowano 18 osób z Korei Południowej, które otrzymały *Compostelkę*. W 2014 r. uplasowali się oni w pierwszej dziesiątce narodowości podróżujących do Santiago de Compostela – na 9. miejscu (3840 osób – 1,61% ogółu *caminowiczów* z całego świata). Zdeklasowali tym samym Japończyków, którzy we wcześniejszych latach dominowali jako przedstawiciele Azji. Por. B. Matuszewska-Sulima 2014: 301–303.

Tab. 1. Religijne i kulturowe znaczenie wybranych znaków, symboli i wydarzeń na *Camino de Santiago*

Znaki, symbole i wydarzenia związane ze szlakiem	Znaczenie religijne	Znaczenie kulturowe
Odwiedziny sanktuarium i udział w nabożeństwach		
Santiago de Compostela	Ośrodek pielgrzymkowy	Miasto kultury
Katedra św. Jakuba w Santiago de Compostela	Miejsce modlitwy	Atrakcja, zabytek, dziedzictwo kulturowe (obiekt UNESCO)
Uroczystość świętego Jakuba i botafumeiro	Nabożeństwo i specjalna ceremonia liturgiczna	Event turystyczny
Święty Rok Jakubowy (Año Santo Jacobo)	Modlitwa i możliwość otrzymania odpustu	Turystyka kulturowa i tematyczna
Relikwie św. Jakuba	Modlitwa i błogosławieństwo	Powodzenie – szczęście
Podróż Drogą św. Jakuba		
Compostelka	Potwierdzenie ukończenia pielgrzymki	Certyfikat ukończenia trasy
Camino de Santiago – Droga św. Jakuba	Pielgrzymka, rekolekcje, pokuta	Odnowa własna, szlak kulturowy, okazja do przeżycia przygody
Obiekty sakralne na Szlaku	Modlitwa, pokuta	Dziedzictwo kulturowe, zabytki architektoniczne
<i>Albergue</i>	Dom pielgrzyma	Schronisko oferujące nocleg
Muszlą św. Jakuba	Symbol pielgrzyma	Logo produktu turystycznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Murray, B. Graham, *Exploring the dialectics of route-based tourism: the Camino de Santiago*, „Tourism Management”, 1997, t. 18 (8), s. 521 (zmienione 2015 r.).

3. Nowe formy pielgrzymowania na Drodze św. Jakuba

Pod względem form pielgrzymowania widoczne jest coraz bardziej popularne wykorzystanie różnego rodzaju środków transportu. Dominują osoby pielgrzymujące pieszo, jednak wśród tych pielgrzymów możemy wyodrębnić kilka grup. To przede wszystkim *pielgrzymi długodystansowi*, którzy przemierzają szlak w ciągu kilku – kilkudziesięciu dni czy tygodni, a nawet miesięcy. Wśród nich

są takie osoby, które wychodzą z własnego domu bezpośrednio do Santiago de Compostela. Coraz więcej osób wykorzystuje poszczególne odcinki szlaku do pielgrzymowania do innych sanktuariów europejskich, w tym najczęściej do Rzymu. Warto także wspomnieć o długodystansowej inicjatywie *Wrocławskiego Klubu Przyjaciół Camino* pod nazwą „KRokiem Wiary” – czyli o pielgrzymce z Kijowa do Krakowa, zorganizowanej w 2013 r. obchodzonym jako Rok Wiary.

Wiele osób wyrusza na „muszelkowy szlak” w ramach jednodniowych wędrówek. Często jest to przebywanie na szlaku etapami, np. w postaci „Niedzielnego Pielgrzymowania”, „weekendu na Drodze św. Jakuba”, czy „*caminowego* pieszego tramwaju”. Duża liczba *caminowiczów* także indywidualnie w ramach swojego urlopu podczas kilkudniowych pielgrzymek przemierza znaczny odcinek Drogi św. Jakuba i kontynuuje swoją pielgrzymkę w następnym roku. Tego typu pielgrzymowanie etapami – „na raty”, określane jest mianem *part-time pilgrims* i jest bardzo popularne w Holandii, Francji i w Hiszpanii (Fley 2004: 91).

Osoby pielgrzymujące pieszo preferują często uprawianie zarazem *nordic walking* lub używają kijów trekkingowych, które ułatwiają wędrówkę z dużym obciążeniem w postaci plecaka.

A. Jaworska podaje, iż w Hiszpanii na *Camino de Santiago* rozróżnia się kilka rodzajów *peregrinos*:

- *tourigrinos* – przypominający turystów,
- *bicigrinos* – podróżujący do Santiago de Compostela rowerami,
- *taxigrinos* – korzystający z taksówek (np. dla przewiezienia plecaków),
- *alsagrinos* – przejeżdżający niektóre etapy środkami transportu publicznego (od nazwy hiszpańskiej firmy autobusów Alsa),
- *perrogrinos* – wędrujący z psami,
- *playagrinos* – zatrzymujący się na plażach w celu „wyrównania opalenizny”,
- *pinchogrinos* – przesiadujący w barach przy zakąskach (od baszk. *pintxo* – przystawka),
- *hitech-pilgrims* – posiadający specjalne wyposażenie turystyczne: lekki plecak, kije i buty trekkingowe oraz inne gadzety turystyczne (szybkoschnące koszulki, ręczniki, mini panele słoneczne do ładowania telefonów komórkowych),
- *Peregrino 2.0* – korzystający z nowych technologii, np. wędrując ze smartfonem i GPS-em, umieszczając zdjęcia na Facebooku czy pisząc wspomnienia w Internecie na blogu (Jaworska 2015: 151–153).

W ostatnim dziesięcioleciu zwiększa się liczba osób podróżujących na Drodze św. Jakuba rowerami. W 2010 r. – Świętym Roku Jakubowym w Biurze

Pielgrzymkowym Arcybiskupstwa Santiago de Compostela odnotowano rekordową liczbę pielgrzymów na rowerach – było to niemal 33 tys. osób. Tylko w latach 2005–2010 zarejestrowano blisko dwukrotny wzrost liczby podróżujących rowerami do grobu św. Jakuba (w 2005 r. – 16 985 osób, w 2010 r. – 32 926 osób) (Mróz F., Mróz Ł. 2012b: 233–235). Wśród pielgrzymek rowerowych nie brakuje także podróży odbywanych z Polski bezpośrednio do Santiago de Compostela.

W 2014 r. w Biurze Pielgrzymkowym w Santiago de Compostela zarejestrowano także dwóch Polaków, którzy otrzymali *Compostelkę*, pielgrzymując na wózkach inwalidzkich. W Polsce jednak brak jest odpowiednich udogodnień na szlaku dla pielgrzymów na wózkach inwalidzkich. Niewątpliwie na *Camino* wyruszają jednak osoby niepełnosprawne. W 2017 r. Grzegorz Polakiewicz przeszedł o kulach, na jednej nodze *Camino Portuguese* z Porto do Fatimy i z Porto do Santiago de Compostela (www 2).

W Hiszpanii spotykane jest również pielgrzymowanie konno. Umożliwia to specjalnie przygotowana infrastruktura turystyczna ze stadninami i miejscami postoju dla koni. Ponadto istnieje odpowiednio przygotowana oferta turystyczna z tego typu wycieczkami – pielgrzymkami świadczoneymi przez biura podróży, organizatorów turystyki oraz rancza. Najstojniejszym jest *Camino a Caballo* (www 3), którego właścicielem jest twórca jeździeckich tras na *Camino de Santiago* D. Pumar Marcelino Martinez (Mróz F., Mróz Ł. 2013: 117.). Warto wspomnieć, iż w 2014 r. 16 Polaków otrzymało *Compostelkę* po odbyciu pielgrzymki konno. W Polsce konne pielgrzymki zorganizowane zostały na odpust św. Jakuba m.in. z Wiśniowej do kościoła pw. św. Jakuba Apostoła Starszego w Kotuszowie (25 lipca 2009 r.) oraz na jarmark św. Jakuba w Błażewie (25 lipca 2011 r.) (www 4). Na wielu odcinkach Jakubowego Szlaku w Polsce jest stosunkowo dużo stadnin i ośrodków konnych. Przykładem może być Podkarpacka Droga św. Jakuba *Via Regia*, na której znajduje się aż 6 tego typu ośrodków: w Kalnikowie, Łuczycach, Albigowej, Woli Rafałowskiej oraz 2 ośrodki w Rzeszowie. Stanowią one potencjał do dalszego rozwoju turystyki konnej na szlaku.

Należy podkreślić, iż na polskich odcinkach Jakubowego Szlaku widoczne są nowe formy pielgrzymowania, niespotykane w Hiszpanii. To przede wszystkim grupowe inicjatywy jak „Narciarska Pielgrzymka Beskidzką Drogą św. Jakuba” oraz „Kajakowa Pielgrzymka Nyską Drogą św. Jakuba”. Te pielgrzymki realizowane w postaci form turystyki kwalifikowanej – w tym przypadku narciarstwa i kajakarstwa, należą niewątpliwie do wyjątkowych i niespotykanych na *Camino* inicjatyw i dlatego też zasługują na dalszy rozwój.

Obserwowane jest także pielgrzymowanie w celu zbierania funduszy na cele charytatywne (*fundraising*) (Jaworska 2015: 115). Należy w tym miejscu wymienić dwóch harcerzy – wędrowników: Marcina Gwizdaka i Mateusza Korbeckiego z Podkarpackiej Chorągwi Harcerzy Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej, którzy w ramach pielgrzymki rowerowej „Santiago 2012 – 4000 km” z Przemyśla do Santiago de Compostela wspierali dzieło misyjne Kapucynów w Afryce (www 5).

Wędrówka Drogą św. Jakuba jest wykorzystywana także jako forma resocjalizacji trudnej młodzieży. Przykładem tego typu pracy terapeutycznej jest program „Alba”, który działa w Belgii od 1982 r. (Jaworska 2015: 115, de Aguirre, Vermeulen 2012). Okazją do resocjalizacji młodocianych więźniów jest także prowadzony od 2012 r. przez Stowarzyszenie POSTIS w Areszcie Śledczym w Lublinie projekt pn. *Nowa Droga*. Polega on na nowatorskiej metodzie opartej na miesięcznej wędrówce skazanego z opiekunem-resocjalizatorem odcinkiem Drogi św. Jakuba z Lublina do Zgorzelca. Dzięki temu możliwe jest prowadzenie indywidualnej pracy z młodym człowiekiem przez całą dobę. Od momentu rozpoczęcia projektu już kilkanaście osób wzięło w nim udział. Tego typu metoda znana jest we Francji pod nazwą *Seuil* (Próg). Konsultantem w projekcie *Nowa Droga* jest francuski pisarz i podróżnik Bernard Ollivier, autor tego sposobu resocjalizacji we Francji (www 6).

Przykładem resocjalizacji jest również organizowana pielgrzymka pn. *Camino de Libertad – Droga Wolności* (Grabowska-Markowska, Laskowska, 2014: 171). W Hiszpanii w tego typu projekcie biorą udział grupy więźniów z zakładu karnego Alcalá-Meco (nieдалеko Madrytu). Promowana jest ona przez centrum wolontariatu BBVA – banku hiszpańskiego w ramach projektu „Natura i solidarność”. Tylko w 2011 r. *Camino de Libertad* pielgrzymowało 25 więźniów (www 7).

Popularną współcześnie inicjatywą na *Camino de Santiago* jest *pielgrzymka akademicka* w ramach Akademickiej Akredytacji Jakubowej. Projekt *Campus Stellae* jest inicjatywą, która została zapoczątkowana w 2002 r. przez Stowarzyszenie Absolwentów Uniwersytetu Nawarry (*Asociación ALUMNI – Universidad de Navarra*) wraz z innymi uniwersytetami hiszpańskimi. Jej celem jest promocja Jakubowego Szlaku wśród międzynarodowej społeczności uniwersyteckiej. W Polsce do programu należy Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna w Jarosławiu².

² Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna w Jarosławiu – została dołączona do Programu *Campus Stellae* przez prof. Jesusa Tanco z Uniwersytetu Nawarry 7 czerwca 2014 r. podczas Konferencji Naukowej „*Camino Polaco*” w Toruniu.

Pielgrzymi mogą tam uzyskać specjalny wzór *credenciala* – *Akademicki Paszport Pielgrzyma*, w którym można zbierać potwierdzenia uprawniające do zdobycia *Akademickiego Certyfikatu Jakubowego*, czyli „*Compostelki Akademickiej*” (www 8).

4. Inicjatywy na Drodze św. Jakuba w Polsce

Droga św. Jakuba jest miejscem, gdzie odbywają się nie tylko formy migracji religijnych i turystycznych, ale też liczne inicjatywy promujące szlak i tym samym wybrany region, miejscowość czy zabytki. W wielu miejscach na Jakubowym Szlaku organizowane są liczne przedsięwzięcia o charakterze zarówno religijnym, kulturalnym, turystycznym, sportowym, jak i naukowym.

Na podkreślenie zasługują nowe inicjatywy, które odbywają się w szczególności 25 lipca każdego roku, we wspomnienie liturgiczne św. Jakuba, m.in. „Biesiady Jakubowe” (np. w Jakubowie), „Jarmarki Jakubowe” (m.in. w Błazejewie, Kętrzynie, Krzepicach, Nysie, Przeworsku, Szczecinie i Więclawicach Starych), „Festyny Jakubowe” (m.in. w Brzesku, Lublinie-Głusku), „Dni Jakubowe” (m.in. w Łęborku, Olsztynie i Tolkmicku), „Międzynarodowy Złot Jakubów” w Łęborku (Mróz F., Mróz Ł. 2012a: 84.).

Ze względu na ogromną skalę tego typu wydarzeń w ostatnim dziesięcioleciu najważniejsze imprezy na Drodze św. Jakuba w Polsce zestawiono w tab. 2.

Tab. 2. Wybrane inicjatywy na Drodze św. Jakuba w Polsce w latach 2005–2015

Nazwa	Odcinek szlaku / miejsce	Rok / data	Organizator
Religijne			
Złotoryjska Pielgrzymka Drogą św. Jakuba	Droga św. Jakuba <i>Via Regia</i>	2008–2009	Towarzystwo Miłośników Ziemi Złotoryjskiej
Pielgrzymka Kajakowa	Nyska Droga św. Jakuba	24 lipca 2011 r.	Wydział Kultury, Sportu i Turystyki Urzędu Miejskiego w Nysie
Pielgrzymka Narciarska	Beskidzka Droga św. Jakuba	2011–2015	Bractwo św. Jakuba w Szczyrku
„Niedzielne Pielgrzymowanie”	Małopolska, Beskidzka, Warszawska, Podkarpacka Droga św. Jakuba <i>Via Regia</i>	2012–2015	Bractwo św. Jakuba w Więclawicach Starych, Szczyrku i Przeworsku oraz Mazowieckie Bractwo św. Jakuba

Nazwa	Odcinek szlaku / miejsce	Rok / data	Organizator
„Pielgrzymka Gwiaździsta Drogą św. Jakuba”	Małopolska, Beskidzka, Warszawska, Podkarpacka Drogą św. Jakuba <i>Via Regia</i>	2013 r.	Bractwo św. Jakuba w Więclawicach Starych
„KRokiem Wiary”	Drogą św. Jakuba <i>Via Regia</i> Kijów – Kraków	2013 r.	Wrocławski Klub Przyjaciół <i>Camino</i>
Pielgrzymka Dzięczynna za pontyfikat i kanonizację Jana Pawła II	Inicjatywa ogólnopolska	2014 r.	Bractwo św. Jakuba w Więclawicach Starych
„UBoga Droga”	Odcinki Drogi św. Jakuba na Mazowszu	2014 r.	Mazowieckie Bractwo św. Jakuba
Turystyczne			
Weekend na Drodze św. Jakuba	Drogą św. Jakuba <i>Via Regia</i> z Góry św. Anny do Zgorzelca	2009 r.	Fundacja Wioski Franciszkańskiej
Rajd Rowerowy „Szlakiem 5 parafii”	Szczyrk	25 lipca 2010 r.	Parafia i Bractwo św. Jakuba Apostoła w Szczyрку
sobotnie wędrowki Małopolską Drogą św. Jakuba	Małopolska Drogą św. Jakuba	2010 r.	Tarnobreskie koło Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego
I Toszecki Rajd Rowerowy św. Jakuba szlakiem <i>Via Regia</i>	na odcinku Zacharzowice – Toszek – Poniszowice	24 lipca 2011 r.	Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Toszeckiej
cykl przejść „Więc chodź, pomaluj mój szlak...”	opolskie odcinki Drogi św. Jakuba <i>Via Regia</i>	2011 r.	Stowarzyszenie Miłośników Turystyki w Drodze z siedzibą w Skorogoszczy
„Częstochowskie <i>Camino</i> ”	na trasie Dąbrowa Zielona – Częstochowa	2011 r.	Akcja Katolicka Archidiecezji Częstochowskiej
„ <i>Camino</i> wy pieszy tramwaj”	Drogą św. Jakuba <i>Via Regia</i> – odcinek na Dolnym Śląsku	2012–2013	Wrocławski Klub Przyjaciół <i>Camino</i>
XXII Zimowy Rajd Pieszy „W nieznane”	Pomorska Drogą św. Jakuba z Góry Chełmskiej do Sianowa	18 stycznia 2014 r.	Oddział Koszaliński Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego
Rajd Pieszy „Śladami żółtej muszki”	Małopolska Drogą św. Jakuba z Wiślicy do Probolowic	28 kwietnia 2014 r.	Zespół Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego w Chrobrzu
„Majówka na Drodze Pomorskiej” pod hasłem „Zanim ruszysz do Santiago, spróbuj z nami w Wierciszewie”	Pomorska Drogą św. Jakuba	1–4 maja 2014 r.	Stowarzyszenie Ziemi Wierciszewskiej
Kulturalne			
Jarmark Średniowieczny „Na Świętego Jakuba”	Kętrzyn	corocznie na święto św. Jakuba 25 lipca	Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie
Jarmark Jakubowy	Szczecin	corocznie 25 lipca	parafia katedralna pw. św. Jakuba w Szczecinie

Nazwa	Odcinek szlaku / miejsce	Rok / data	Organizator
Festyn Jakubowy	Brzesko	corocznie 25 lipca	Parafia św. Jakuba Apostoła w Brzesku
Biesiada Jakubowa	Jakubów	corocznie 25 lipca	Parafia i Bractwo św. Jakuba Apostoła w Jakubowie
Festyn Jakubowy	Lublin-Głusk	corocznie 25 lipca	Parafia św. Jakuba w Lublinie-Głusku
Jarmark Jakubowy i Międzynarodowy Złot Jakubów	Lębork	corocznie 25 lipca	Sanktuarium św. Jakuba w Lęborku, Lęborskie Stowarzyszenie św. Jakuba
Jarmark św. Jakuba	Nysa	corocznie 25 lipca	bazylika św. Jakuba i św. Agnieszki
Rodzinny piknik w ogrodach plebańskich, rywalizacja o muszlę pielgrzyma	Więclawice Stare	corocznie 25 lipca	Parafia i Bractwo św. Jakuba Apostoła w Więclawicach Starych
Festiwal „Polskie Camino de Santiago” na trasie Wielkopolskiej Drogi św. Jakuba	Toruń, Leszno, Głogów i Jakubów	V edycji (2009, 2011, 2012, 2013 i 2014 r.)	Poznańska Orkiestra Kameralna „L'Autunno” (dyrygent: Adam Banaszak) oraz Agencja Koncertowa „Good Taste”
Wystawa pn. „Do Santiago!” prezentująca zdjęcia, publikacje oraz atrybuty i pamiątki z Drogi św. Jakuba	Głogów	6 stycznia 2010 r.	Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Głogowie
Koncert „Buen Camino!”	klasztor dominikanów w Krakowie	9 stycznia 2010 r.	Schola Cantorum Cracoviensis pod dyr. Barbary Karpąły
III Festiwal Piosenki „Śpiewa Kuba do Jakuba”	Krzemienica k. Łańcuta	18 lipca 2010 r.	kościół św. Jakuba w Krzemienicy
Ekumeniczne nabożeństwo rycerskie, Jarmark oraz pokazy bractw rycerskich	Błażejowo	25 lipca 2010 r.	LGD „Gościńska Wielkopolska”
Jarmark Jakubowy	Przeworsk	25 lipca 2012 r.	Podkarpacka Chorągiew Harcerzy Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej
Wystawa fotograficzna „Camino moje życie”	Jarosław	26 lutego 2013 r.	Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna w Jarosławiu
Wystawa fotograficzna „Na wozie Maragaty”	Jarosław	16 czerwca 2013 r.	Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna w Jarosławiu
emisja filmu dokumentalnego pt. „Camino Polskie”	ogólnopolska	25 grudnia 2013 r.	Teresa Kudyba – reżyser, TVP Regionalna
koncert muzyki kameralnej „Fisarmonica sacro II”	kościół pw. św. Jakuba w Sączowie	15 sierpnia 2014 r.	Marcin Domagała (klarnet), Szymon Piguła (akordeon)

Nazwa	Odcinek szlaku / miejsce	Rok / data	Organizator
Sportowe			
Bieg uliczny św. Jakuba Apostoła	Lębork	2001–2014	Centrum Sportu i Rekreacji w Lęborku
Bieg Jakubowy	Olsztyn	2009–2011	Ośrodek Sportu i Rekreacji w Olsztynie
Półmaraton Jakubowy	Olsztyn	2012–2014	Ośrodek Sportu i Rekreacji w Olsztynie
Zimowa Olimpiada w slalomie gigancie o Muszlę św. Jakuba	Szczyrk	2010–2014	parafia św. Jakuba w Szczyрку, Biuro Promocji Kultury i Sportu Diecezji Bielsko-Żywieckiej, Centralny Ośrodek Sportu w Szczyрку, Grupa Beskidzka GOPR
Małopolski Bieg Drogą św. Jakuba	Więclawice Stare	2013–2014	Bractwo św. Jakuba w Więclawicach Starych
Wielkanocny Bieg po szczęście „Emaus”	Podkarpacka Droga św. Jakuba <i>Via Regia</i> z Przeworska do Jarosławia	21 kwietnia 2014 r.	Ośrodek Kultury i Formacji Chrześcijańskiej im. Służebnicy Bożej Anny Jenke w Jarosławiu
Naukowe i popularnonaukowe			
Cykl Międzynarodowych Konferencji Jakubowych	Kraków – Więclawice Stare	2008–2014	Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Instytut Geografii i Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Muzeum Pielgrzymowania w Częstochowie oraz Bractwo św. Jakuba w Więclawicach Starych
Konferencja poświęcona możliwościom rozwoju Drogi św. Jakuba w woj. kujawsko-pomorskim	Szafarnia	24 października 2009 r.	Instytut Chopinowski w Szafarni
Symposium Świętojakubowe „Pielgrzymując ku Świątku”	Tuchów	28 kwietnia 2010 r.	Urząd Miasta w Tuchowie, Parafia pw. św. Jakuba w Tuchowie
Konferencja Naukowa „Drogi św. Jakuba na obszarze południowego Bałtyku”	Lębork	10 czerwca 2010 r.	Urząd Miasta w Lęborku
Kongres Turystyki w Nysie „Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze szansą rozwoju turystyki” wraz ze Spotkaniem Miast Jakubowych	Nysa	6–7 września 2012 r.	Związek Miast Polskich, Urząd Miasta Nysa

Nazwa	Odcinek szlaku / miejsce	Rok / data	Organizator
Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Szlaki kulturowe na Polsko-Czeskim Pograniczu”	Glucholazy – Nysa – Olomuniec	16–18 października 2012 r.	Diecezja Opolska, Archidiecezja Olomuniecka, Urząd Miasta Opola
sesja naukowa „Europo – odbuduj swoją jedność duchową”	Jakubów	27 października 2013 r.	Sanktuarium i Bractwo św. Jakuba Apostoła w Jakubowie, Zarządy DIAK Diecezji Legnickiej i Zielonogórsko-Gorzowskiej
cykl Międzynarodowych Konferencji Naukowych „Camino Polaco. Teologia – Sztuka – Historia – Teraźniejszość”	Toruń	2013–2014	Pracownia Szlaku św. Jakuba przy Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
I Mazowiecka Konferencja Wspólnot Jakubowych	Warszawa	4 listopada 2013 r.	Mazowieckie Stowarzyszenie Edukacyjne (MSE)
Konferencja „Droga św. Jakuba VIA REGIA – Małopolska Zachodnia”	Ślawków	19 kwietnia 2013 r.	Stowarzyszenie na Rzecz Wspierania Rozwoju Miasta Ślawków

Źródło: opracowanie własne.

Bardzo ważnym przedsięwzięciem realizowanym w Świętym Roku Jakubowym na Drodze św. Jakuba *Via Regia* był projekt „Europa Compostela 2010”. Oprócz Polski wzięły w nim także udział inne kraje: Anglia, Belgia, Francja, Hiszpania, Holandia, Luksemburg, Niemcy, Norwegia, Portugalia, Słowenia, Szwajcaria i Włochy. Polska część „sztafety jakubowej” wyruszyła 20 lutego 2010 r. z Pilzna – wówczas najbardziej na wschód wysuniętego punktu na Drodze św. Jakuba *Via Regia* i tym samym europejskiej sieci *Camino de Santiago*. Wśród uczestników sztafety był także Antoine Carillo z francuskiego Oloron, który ze „sztafetą” przebył całą drogę do Santiago de Compostela. Oficjalne rozpoczęcie sztafety „Europa Compostela 2010” odbyło się 28 kwietnia 2010 r. w Strasburgu (www 9).

Na podstawie analizy danych statystycznych różnych ośrodków na poszczególnych odcinkach Drogi św. Jakuba w Polsce można stwierdzić, że z każdym rokiem jest widoczna coraz większa liczba osób, które wyruszają na „muszelnikowy szlak”. Szacuje się, że na Drodze św. Jakuba w Polsce podróżuje rocznie ponad 1000 osób, w tym kilkadziesiąt osób z zagranicy, m.in.: z Niemiec, Francji,

Wielkiej Brytanii, Szwajcarii, Hiszpanii, Ukrainy, Brazylii i Stanów Zjednoczonych. Z analizy danych statystycznych wynika, iż najczęściej osób podróżuje Małopolskim odcinkiem oraz Drogą św. Jakuba *Via Regia*. *Caminowicze* pochodzą w większości z dużych miast.

Bardzo dużym zainteresowaniem cieszą się grupowe pielgrzymki organizowane przez Bractwa św. Jakuba. Spośród tego typu inicjatyw największym zainteresowaniem cieszyła się „Pielgrzymka Gwiazdista Drogą św. Jakuba w Roku Wiary”, w której wzięło udział łącznie ponad 1000 osób. W organizowanym przez Bractwo św. Jakuba Apostoła w Więclawicach Starych i Przeworsku „Niedzielnym Pielgrzymowaniu”, tylko w 2014 r. na odcinku małopolskim i podkarpackim Jakubowego Szlaku wzięło udział ponad 800 osób. Z kolei w „Pielgrzymce Dziękczynnej Drogą św. Jakuba za pontyfikat bł. Jana Pawła II 9664 km za 9664 dni pontyfikatu bł. Jana Pawła”, która miała bardziej indywidualny charakter – pielgrzymowało ponad 250 osób z całej Polski. Ze statystyk Stowarzyszenia „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce” wynika, że ponad 500 kolejnych *caminowiczów* wyrusza na Jakubowy Szlak indywidualnie ze specjalnym *credencialem*. Warto zwrócić przy tym uwagę, że zorganizowany, grupowy ruch turystyczny w odróżnieniu od ruchu pielgrzymkowego jest znacznie mniejszy.

Wśród typowo turystycznych inicjatyw związanych ze szlakiem należy wymienić o odznakach turystycznych PTTK, które można zdobyć poprzez zwiedzanie określonych miejsc na Drodze św. Jakuba w Polsce. W 2007 r. Oddział PTTK w Szamotułach ustanowił *Odznakę turystyczno-krajoznawczą „Drogami świętego Jakuba”*, której celem ma być: „przybliżenie postaci Świętego Jakuba Apostoła, tradycji pielgrzymowania do sanktuarium w Santiago de Compostela oraz włączenie się w popularyzację europejskich szlaków kulturowych” (www 10). Odznaka przedstawia muszlę na tle krzyża i posiada 3 stopnie: brązowy, srebrny i złoty. Można ją zdobywać w kolejności stopni na terenie całej Polski, niezależnie od wieku. Podstawą zdobycia każdego stopnia odznaki jest zwiedzenie określonej ilości obiektów i udział w imprezach zgodnie z regulaminem (www 10). W 2012 r. Oddział Miejski PTTK im. Mariana Sydowa w Toruniu ustanowił *Kujawsko-Pomorską Odznakę Świętego Jakuba*. Do jej zdobycia trzeba odbyć 5 pieszych wędrówek lub 5 rowerowych przejazdów po Jakubowym Szlaku w granicach woj. kujawsko-pomorskiego. Z danych udostępnionych przez oddział wynika, iż odznaka ma raczej charakter lokalny. W pierwszym roku po jej wprowadzeniu zweryfikowano pozytywnie 32 odznaki,

w 2013 r. zdobyto łącznie 11 odznak, a w 2014 r. 25³. Najmłodszą tego typu inicjatywą turystyczno-krajoznawczą jest wprowadzona w 2014 r. przez Oddział PTTK w Słupsku *Odznaka Pomorskiej Drogi św. Jakuba*. Można ją zdobywać, pokonując określone w regulaminie etapy Pomorskiej Drogi św. Jakuba (www 11).

Wśród nowych inicjatyw związanych ze Szlakiem Jakubowym i św. Jakubem są także imprezy sportowe, w szczególności biegi uliczne na różnych dystansach. Pierwszą tego typu inicjatywą jest *Bieg uliczny św. Jakuba Apostoła w Łęborku*, którego pierwsza edycja odbyła się w 2001 r. (w 2015 r. zorganizowano już XV edycję biegu). Organizatorem imprezy jest Centrum Sportu i Rekreacji w Łęborku. Celem jest m.in. uczczenie patrona miasta, popularyzacja biegania jako naturalnej formy ruchu oraz promocja miasta Łęborka. Bieg odbywa się na dystansie 10 km (www 12). Od 2012 r. w Olsztynie organizowany jest *Półmaraton Jakubowy* na dystansie 21,097 km. Organizatorem tej imprezy jest Ośrodek Sportu i Rekreacji w Olsztynie. Wcześniej w latach 2009–2011 odbyły się III edycje biegu na krótszych dystansach. Bieg poświęcony patronowi miasta z roku na rok cieszy się coraz większą frekwencją – w 2014 r. wzięło w nim udział blisko 650 biegaczy z całej Polski.

Od 2013 r. z inicjatywy Bractwa św. Jakuba w Więclawicach Starych we wrześniu odbywa się *Małopolski Bieg Drogą św. Jakuba* na dystansie 7,5 km i 12,5 km. W I edycji biegu uczestniczyło 64 biegaczy, w II edycji 196 osób, w III edycji 132 osoby, natomiast w 2016 r. w *IV Małopolskim Biegu Drogą św. Jakuba* wzięło udział 234 biegaczy. Wśród imprez towarzyszących odbyły się także biegi dla dzieci na krótkich dystansach (www 13).

Warto również wspomnieć o *Wielkanocnym Biegu po szczęście „Emaus”* zorganizowanym przez Ośrodek Kultury i Formacji Chrześcijańskiej im. Służebnicy Bożej Anny Jenke w Jarosławiu w Poniedziałek Wielkanocny 21 kwietnia 2014 r. Trasa biegu prowadziła po odcinku Podkarpackiej Drogi św. Jakuba *Via Regia*, z sanktuarium Grobu Bożego w Przeworsku do opactwa benedyktynek w Jarosławiu (www 14).

Każdego roku kilkadziesiąt osób z Polski wyrusza do grobu św. Jakuba zgodnie ze średniowiecznym zwyczajem, a więc z progu własnego domu, pokonując pieszo

³ Autor składa podziękowanie p. Henrykowi Miłoszewskiemu z Oddziału Miejskiego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego im. Mariana Sydowa w Toruniu, Referat Weryfikacyjny Kujawsko-Pomorskiej Odznaki Św. Jakuba za udostępnienie powyższych danych.

lub rowerem ponad 3 500 km dzielących Polskę od Santiago de Compostela. W latach 2005–2014 w Santiago de Compostela zarejestrowano w sumie 203 Polaków, którzy dotarli do Composteli, wyruszając na nieprzerwaną pielgrzymkę bezpośrednio z Polski. Co ważne wśród osób, które wyruszają z progu własnego domu do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela, są takie, które dystans ten pokonują, biegnąc. W 2016 r. z Tuchowa do Santiago de Compostela, odcinek o długości blisko 3800 km w ciągu 80 dni przebiegł Tobiasz Żuchewicz (www 15). W tym samym roku ultramaratończyk i trener biegowy – August Jakubik dokonał podobnego wyczynu, przebiegając trasę 2970 km z Rudy Śląskiej do Santiago de Compostela w ciągu 45 dni (www 16).

Dla miłośników sportów zimowych parafia św. Jakuba w Szczyrku wraz z Biurem Promocji Kultury i Sportu Diecezji Bielsko-Żywieckiej, Centralnym Ośrodkiem Sportu w Szczyrku oraz Grupą Beskidzką GOPR organizuje *Zimową Olimpiadę w Slalomie Gigancie o Muszlę św. Jakuba* (www 17). Uczestniczy w niej kilkaset ministrantów z diecezji bielsko-żywieckiej oraz z Brzeska w diecezji tarnowskiej i Wisły Małej w archidiecezji katowickiej. Zawody odbywają się w Szczyrku, na Skrzycznym – wyciąg Doliny koło Jaworzyny (www 18).

Ważnymi inicjatywami związanymi z popularyzowaniem idei *Camino de Santiago* oraz stanem badań i funkcjonowaniem Dróg św. Jakuba w Polsce są organizowane od ośmiu lat w środowisku krakowskim międzynarodowe konferencje naukowe poświęcone Drodze św. Jakuba w Polsce i Europie. Ich organizatorami były: Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu oraz Bractwo św. Jakuba Starszego Apostoła w Więclawicach Starych. Drugim ośrodkiem naukowym organizującym cykliczne konferencje poświęcone Drodze św. Jakuba jest Pracownia św. Jakuba przy Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Ponadto w innych częściach kraju organizowane są seminaria i konferencje poświęcone tematyce związanej z *Camino de Santiago* i Drodze św. Jakuba w Polsce.

5. Zakończenie

Widoczna komercjalizacja szlaku w Hiszpanii, gdzie w ostatnich dekadach biura podróży „sprzedają średniowieczny szlak pielgrzymkowy”, jako konkretną ofertę turystyczną w postaci np. form „turystyki aktywnej”, „Szlaku Gwiazd”,

czy „muzeum kultury o długości 750 km” nie jest obecna jeszcze na odcinkach Drogi św. Jakuba w Polsce (Jaworska 2015: 100–101).

Spośród licznych inicjatyw na Drodze św. Jakuba w Polsce dużym zainteresowaniem cieszą się wydarzenia o charakterze religijnym i kulturowym. Najwięcej tego typu imprez odbywa się w lipcu przy okazji święta św. Jakuba (25 lipca). Widoczne są jednak nowe działania na Jakubowym Szlaku o charakterze turystycznym – np. w postaci odznak turystycznych, czy o znaczeniu sportowym. Bardzo popularne stają się biegi na różnego rodzaju dystansach, które w nazwie nawiązują do Jakubowego Szlaku lub św. Jakuba – bierze w nich udział kilkaset osób z całej Polski (najwięcej w *Półmaratonie Jakubowym* w Olsztynie). Biorąc pod uwagę funkcjonowanie Drogi św. Jakuba w Polsce, należy zwrócić uwagę, że większość imprez ma charakter lokalny, a inicjatywy ogólnopolskie są w większości efektem współpracy kilku podmiotów jakubowych z różnych części kraju i mają przede wszystkim religijny charakter, np. „Pielgrzymka Dzięczynna za Kanonizację i Pontyfikat Jana Pawła II”.

Literatura

- de Aguirre P., S. Vermeulen, 2012, *Ik dus naar Compostela. Jong geweld op zoek naar een uitweg*, Gent.
- Fley N. E., 2004, *Stories of the Return. Pilgrimage and its Aftermaths*, [w:] E. Badone, S. R. Roseman (red.), *Intersecting Journeys. The Anthropology of Pilgrimage and Tourism*, Chicago.
- Grabowska-Markowska J., Laskowska A., 2014, *Psychologiczny i duchowy aspekt pielgrzymowania do grobu św. Jakuba na przykładzie Portugalskiej Drogi św. Jakuba*, [w:] P. Roszak, W. Rozynkowski (red.), *Camino Polaco. Teologia – sztuka – historia – teraźniejszość*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 169–174.
- Jackowski A., 1991, *Zarys geografii pielgrzymek*, „Prace Geograficzne”, 85.
- Jackowski A., Bilska-Wodecka E., Sołjan I., 2012, *Polskie Drogi św. Jakuba na tle wędrówek pielgrzymkowych w kraju*, [w:] S. Sittek, N. Widok (red.), *Drogi Jakubowe i inne szlaki pątnicze w Polsce i Czechach. Svatojakubské a jiné poutní cesty v Polsku a Česku*, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 47–61.
- Jaworska A., 2015, *Camino de Santiago. Tradycja i współczesność*, Wyd. Petrus, Kraków 2015.

- Jaworska A., 2015, *Camino i chrześcijańska tożsamość Europy – kilka propozycji na przyszłość*, [w:] P. Roszak, F. Mróz, *Droga św. Jakuba w Polsce – historia, teraźniejszość, przyszłość. W 10. Rocznice otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago*, Wyd. „Czuwajmy”, Kraków, s. 195–206.
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B. (red.), 2002, *Produkt turystyczny albo jak organizować poznawanie świata. Podręcznik*, Łódź.
- Matuszewska-Sulima B., 2014, *Koreańscy na Camino de Santiago*, [w:] A. Jackowski, F. Mróz (red.), *Święci i błogosławieni na Drodze św. Jakuba – w 800. rocznicę pielgrzymki św. Franciszka z Asyżu do Santiago de Compostela*, Wyd. „Czuwajmy”, Kraków, s. 301–311.
- Mendyk E. 2008, *Droga św. Jakuba w Polsce – nowy początek starej tradycji*, [w:] A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz, *Drogi św. Jakuba w Polsce. Stań badań i organizacja*, Wyd. „Czuwajmy”, Kraków, s. 67–71.
- Michalska M., 2015, *Pielgrzymka jako zjawisko społeczne – przemiany uwarunkowań pieszego pielgrzymowania*, [w:] E. Bilska-Wodecka, I. Sołjan (red.), *Geografia na przestrzeni wieków. Tradycja i współczesność*, Kraków, s. 398.
- Mróz F., Mróz Ł., 2012a, *Geneza i rozwój polskich odcinków Camino de Santiago – najpiękniejszej drogi świata*, [w:] S. Sittek, N. Widok (red.), *Drogi Jakubowe i inne szlaki pątnicze w Polsce i Czechach*, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 73–87.
- Mróz F., Mróz Ł., 2012b, *Turystyka rowerowa na Drodze św. Jakuba, Europejskim Szlaku Kulturowym*, [w:] J. Ślodzińska, B. Włodarczyk (red.), *Turystyka rowerowa w zjednoczonej Europie*, Warszawa 2012, s. 227–241.
- Mróz F., Mróz Ł., 2013, *Nowe trendy w turystyce religijnej*, [w:] R. Pawłusiński (red.), *Współczesne uwarunkowania i problemy rozwoju turystyki*, IGiGP UJ, Kraków, s. 105–120.
- Roszak P., 2013, *Droga wiary i kultury na Camino de Santiago. O hermenutyce wiary i tradycji na Szlaku św. Jakuba*, [w:] A. Jackowski, F. Mróz, Ł. Mróz (red.), *1200 lat pielgrzymowania do grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela*, Wyd. „Czuwajmy”, Kraków, s. 123–137.
- Secular pilgrimage*, [w:] L. K. Davidson, D. M. Gitlitz (red.), *Pilgrimage from Ganges to Graceland, An Encyclopedia*, Santa Barbara 2002, s. 582–584.

Strony internetowe

www 1: <http://ekai.pl/diecezje/bydgoska/x74574/ks-dr-roszak-pielgrzymowanie-do-santiago-de-compostela-to-nie-nordic-walking/> (05.01.2015).

- www 2: <https://pl.aleteia.org/2017/06/13/przeszedl-camino-na-jednej-nodze> (dostęp: 16.06.2017).
- www 3: <http://www.caminoacaballo.com> (dostęp: 15.09.2014).
- www 4: <http://www.dolsk.pl/modules.php?name=News&file=article&sid=1011> (dostęp: 15.09.2014).
- www 5: <http://www.santiago2012.pl> (dostęp: 20.12.2012).
- www 6: <http://nowadroga.eu/o-projekcie/> (dostęp: 20.12.2012).
- www 7: <http://caminodelavida.pl/2012/04/11/wiezniowie-drodze-santiago/> (dostęp: 1.03.2014).
- www 8: <http://www.campus-stellae.org/polski/default.html> (dostęp: 1.03.2014).
- www 9: <http://www.camino.net.pl/europacompostela> (dostęp: 1.12.2011).
- www 10: http://www.ktpzg.pttk.pl/pliki/regulamin_drogami_Jakuba.pdf, (dostęp: 1.04.2014).
- www 11: http://www.re-create.pl/news,720,Regulamin_odznaki_Pomorskiej_Drogi_sw._Jakuba (dostęp: 1.12.2014).
- www 12: <http://www.csir.lebork.pl/> (dostęp: 15.03.2015).
- www 13: <http://biegdrogaswjakuba.pl/> (dostęp: 16.06.2017).
- www 14: <http://www.viaregia.podkarpacie.eu/?q=content/wielkanoncy-bieg-emaus> (dostęp: 15.03.2015).
- www 15: https://www.youtube.com/watch?v=o5afic_mRMY (dostęp: 15.06.2017).
- www 16: <http://augustjakubik.pl/pielgrzymka-santiago-de-compostela> (dostęp: 15.06.2017).
- www 17: <http://bielsko.gosc.pl/doc/1471526.Narciarskie-zjazdy-po-Musze-sw-Jakuba> (dostęp: 15.03.2015).
- www 18: <http://ekai.pl/wydarzenia/x26411/szczyrk-slalom-ministrantow-pod-znakiem-sw-jakuba/?print=1> (dostęp: 15.03.2015).

Łukasz Mróz, dr

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

